

Драган Тодоровић
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
todor.d@eunet.rs

УДК: 316.74:274(497.11)
Прегледан рад
Примљен: 17. 7. 2011.

ПРОТЕСТАНТИЗАМ НА БАЛКАНУ И У СРБИЈИ*

Након разбијања јединства западне цркве почетком шеснаестог века, реформаторски покрет враћања јеванђеоским идеалима хришћанској заједници постаје неумијно је проширивао и на балканске просторе. Стога црква реформацијске базиране с различитим доктринама, ослањајући се на учинке првих средњовековних јеретичких стругања (валдежани, бојумили, хусити, хуитерити, унијарити), са променљивим успехом настојао је да се прими међу реформски насторојеном племићком власиелом и широким сељачким слојевима у јужнословенским земљама.

Евангелизација словенске популације на Балкану интензивира се средином XIX века. У жижу мисионарске активности стављају се хришћани и Јевреји у Отоманској империји, јер је обраћање муслимана било кажњиво смрћу. На руку им иде подрица америчких конзуларних службеника и наклоности турских власти према, на италасу прве индустријске револуције, технички ојачалим западним велосилама. Промењен друштвени амбијент за даље одвијање процеса прохришћанизације међу ситановништвом оданом традиционалним црквама и верским заједницама донео је прво завршетак светских рајова, а затим пад Берлинског зида и почетак грађанских рајова на простору бивше Југославије почетком деведесетих година прошлог века.

Студиозном анализом садржаја прикуљене теолошке, етнографске, историјске, социолошке и ине грађе, аутор у раду представља најзаступљеније прохришћанске верске заједнице на Балкану, у бившим републикама некадашње Социјалистичке Федеративне Републике Југославије и данашњој Србији (кавинисти, луитерани, баптисти, методисти, назарени, адвентисти, Јеховини сведоци и пенекосталци).

Кључне речи: прохришћанизам, прохришћанске верске заједнице, Балкан, Србија

Увод: суштина протестантског учења

Појам „протестантизам“ везује се за прохришћанске шесторице кнезова и представника четрнаест градова, изречен на Другом државном сабору у Шпејеру (Speyer) 1529. године. Протествовали су против укидања Шпејерске одлуке из

* Припремљено у оквиру пројекта *Одрживости идентитета Срба и националних мањина у граничним околностима источне и југоисточне Србије (179013)*, који се изводи на Универзитету у Нишу – Машински факултет, а финансира га Министарство за науку и технолошки развој РС.

1526. којом је земљама са спроведеном реформацијом била обећана правна сигурност, а појединцима слобода вероисповести. Њихов одговор на верско питање о човековом односу према Богу у свакодневном животу био је прожет библијским уверењем да човек мора да се покори пре Богу, него људима. Интерпретација библијске речи и њено проповедање, као и савест појединца и лична одговорност пред Богом, без посредовања институција и духовних служби, постају обрасцем протестантског живота у тадашњој Европи.

Термин *протестантски* генерално означава скуп различитих цркава које своје учење темеље на учењу протестантских реформатора из XVI века, а то су Евангеличка (лутеранска) и Реформисана (презбитеријанска или калвинистичка) црква. Термин се користи и за Англиканску цркву, која се од Рима одвојила 1534. године из политичких и личних разлога краља Хенрија VIII, да би након његове смрти прихватила протестантизам углавном по калвинистичком моделу (епископалци, на челу са Семјуелом Сенбуријем /Samuel Senbury/, представљају њен засебан огранак у Америци). Касније се издвајају *презбитеријанци* (оснивач Џон Нокс /John Knox/ у Шкотској, 1560), *конгрегационалистички* (оснивач Роберт Браун /Robert Brown/ из Холандије, 1582), *баптистички* (оснивач Џон Смит /John Smyth/ у Амстердаму, 1606), *квекери* (оснивач Џорџ Фокс /George Fox/ 1650), *методистички* (оснивачи Џон Весли /John Wesley/ у Енглеској, 1774), *мормони* (или *Црква светица Иосифа и Марије*) (оснивач Џозеф Смит /Joseph Smith/ у Палмири /држава Њујорк/ 1829), *адвентистички* (оснивач Виљем Милер /William Miller/ 1863), *пен-текоствалци* (оснивач Чарлс Пархам /Charles Fox Parham/ из Канзаса, 1901), *Јеховини сведоци* (оснивач Чарлс Расел /Charles Taze Russell/, 1879, под овим именом од 1931), као и бројне друге цркве различитих назива и учења. О овим, из реформације проистеклим, црквама неретко се говори као о „*црквама реформацијске традиције*“ или „*слободним црквама радикалне традиције реформације*“.

„Цркве реформацијске традиције, самосталне и неовисне цркве које су од Лутерова протестантизма прихватиле да су једино *Писмо, милост и вјера* темељи човјекова односа с Богом, а од радикалнога крила реформације традицијске су научење о учеништву, увјерење да човјек мора прво вјеровати да би примио све благодати крштења, свијест о практичном провођењу Крстова послања у навијештењу еванђеља, те жар за евангелизацијом.“ (Jambrek 2007b: 92)

Ради се, дакле, о читавом спектру неримокатоличког западног хришћанства с различитим доктринама.¹

¹ Најчешћа недоумица са којом се сусрећемо у литератури јесте коришћење термина „евангелички“ и „еванђеоски“: Евангеличке или лутеранске цркве изворно су протестантске цркве, а Еванђеоска пентекостална црква припада црквама реформацијске традиције које се ослањају на радикално

Суштинско откриће реформације јесте да је сваки човек оправдан пред Богом једино због милости и слободне воље Божије. Важно је нагласити и реформацијско схватање свештенства свих верника, које је представљало коперникански обрт за време у којем настаје. Од специјалне службе свештенства ка општем свештенству, од хијерархијског схватања цркве ка партиципаторском, од подређености и надређености заједница до равноправности сестара и браће – нова су правила верског живота међу реформисанима.

Догмама нове, „пробуђене“ вере сматрају се:

1. начело *Ecclesia reformata sed semper reformanda* – „реформисана црква отворена је увек за даљу реформацију“;

2. *Soli Deo gloria* – живот посвећен Богу, који постоји кроз три божанске особе: Отац, Син и Дух Свети,

3. *Solo Christo* – учење о Исусу Христу као јединој глави цркве (наспрот католичком учењу да је папа „Христов викар“ и да заузима Христово место као видљива глава цркве, те као такав има право говорити *ex cathedra*, односно с ауторитетом непогрешивости о питањима вере и праксе),

4. *Sola scriptura* – Библију као коначни ауторитет у питањима вере и деловања цркве (супротно католичком учењу да су Библија и традиција, извори и норме вере, једнаки и паралелни, а да је традиција једини законити и непогрешиви тумач Библије),

5. *Sola gratia* – апсолутну преданост милости и слободној вољи Божјој као средству спасења (спасење није у домену човекове одговорности, већ је непромењиви план Бога који слободно дела у историји),

6. *Sola fide* – оправдање вером, а не делима (јеванђеље благодати додељује се покајаном вернику силом Духа Светога, тј. проповедањем речи; дела нису услов оправдања ни додатак вери, него плод, доказ оправдања),

7. универзалност свештенства, односно „свештенство и једнакост свих верника“ и право на слободно испитивање јеванђеља, наспрот дотадашњој црквеној хијерархији (пастори и проповедници разликују се од осталих хришћана само по функцији и постављењу, а не по духовном статусу),

8. учење о цркви као заједници светих, односно заједништву новорођених, у пунолетству крштених хришћана,

9. учење о самосталности и независности сваке локалне заједнице,

крило реформације. Придевом „еванђеоска“ у називу цркве наглашава се централна улога Исуса Христа, милости, вере и Светог писма у веровању и деловању цркве (Jambrek 2003: 18–9). Сама реч „еванђеље“ позајмљена је из грчког језика на коме је написан Нови завет и значи „добра вест“ или „радосна вест“ (Бјелајац 2007: 13).

10. концепт учеништва, који укључује евангелизацију, етику и социјално деловање,

11. једноставност богослужења, са нагласком на проповеди и молитвама, прихватање само два сакраманта: крштења и причести/евхаристије (Вечере Господње),

12. одбацивање идолопоклонства, поштовања светаца и различитих облика народне побожности,

13. светост свих занимања и позива,

14. допуштење брачних односа пасторима, а верницима развод брака,

15. *агаје* – љубав као мотив хришћанског живота.

1. Протестантизам на Балкану

Протестантизам је на Балкану прошао пет етапа развоја:

1. средњовековни предреформацијски покрети (валдежани, богумили, хусити, хутерити, унитаристи),

2. од почетка реформације до краха Османске империје на Балкану и предузимања првих акција државних власти против протестаната (назарена);

3. од краја XVIII века до краја Другог светског рата,

4. од 1945. до 1990. године, односно пада Берлинског зида и грађанских ратова на простору бивше Југославије и

5. од почетка деведесетих година прошлог века до данас.

Оскудни су писани докази о боравку следбеника Петра Валда међу братским еванђеоским црквама на Балкану, иако се зна да су мисионарили у периоду после 1220. године из постојбине Италије у Константинопољ, Славонију, Хрватску и Далмацију (Бјелајац 2010: 16).

У јеку интензивираних християнизација словенских народа, на балканско-анадолском религијском тлу средином X века појављује се *богомилство*², идентификујући се са вишевековном јеретичком традицијом Истока. Религијску компоненту богомилске јереси чине теолошки дуализам, верски мистицизам и непријатељски став према ортодоксној цркви. Одбацујући цркву, одбацивали су, макар у почетку, постојећи феудални друштвени поредак, али и сваки облик борбе и насиља, наглашавајући морална средства у препороду света и човека.

² „Лексичка и фонетска блискост два слична термина, богомил и богумил, несумњиво је олакшала адаптација аутентичног облика 'богомил' у 'богумил' да би се једном недовољно јасном значењу насталом на грчком језичком простору дао разумљив садржај... Може се закључити да је апелатив богомил настао у малоазијским областима насељеним Словенима и да је касније, када је на јужнословенском језичком простору прихваћен посредством грчког, адаптиран и прилагођен новом значењу.“ (Драгојловић 2009а: 119–20)

У домаћој и светској науци преовладава мишљење да богомилство представља завршни процес у праволинијској, једносмерној или вишесмерној филијацији старијих дуалистичких јереси (гностицизма, манихејства, масалијанства и павликијанства)³. Криза византијског друштва погодовала је полету „новојављене јереси“ – најпре у провинцији у Малој Азији, а онда и међу Словене у Тракији, Македонији, северној Грчкој и Бугарској – састављене

„с једне стране, од масалијанских веровања, али са једном продубљењем мистиком и узвишенијим, јеванђељским моралом, а са друге стране, од павликијанских антицрквених учења“ (Драгојловић 2009а: 138).

Незадовољство „нових апостола“ – раније слободних сељака који су пред налетом феудализма постали зависни сељаци, а затим и разочараних свештеника и монаха – усмерено је против цркве и црквене хијерархије, црквених обреда и култова, Деве Марије и хришћанских светаца, литургије и причешћа, Мојсијевог закона и пророчких књига, чудеса и моштију светаца, а онда и против постојећег света на челу са царевима и бољарима, властелом и кнезовима, чију је безрезервну подршку црква имала.

Предисторија „нових иконобораца“ у Србији нејасна је. Несређене црквене прилике у српским областима у другој половини XII века вероватно су погодовале упливу екстремно оријентисаних дуалиста са територије северне Македоније. Немањићка власт у Србији сурово се разрачунавала са ненаоружаним „законопреступницима“: телесним казнама, одсецањем делова тела, спаљивањем, прогоном из земље и одузимањем имовине. Судбину власника на ломачама делиле су књиге и списи, што је додатно допринело њиховом каснијем бестрагом ишчезнућу. За време владавине Стефана Првовенчаног дошло је до привидне реafirмације „мрске и триклете јереси“, али је са сређивањем политичких прилика и избореном самосталношћу Српске цркве настављено разрачунавање с „лажним хришћанима“. У *Душановом закону* из XIV века биле су прописане јасне санкције за „безбожне бабуне“: анатемисање, жигосање по образу, прогонство, новчане казне и батинање. Након смрти цара Душана, вести о јеретикима у српској држави нагло се проређују, последњи пут за време деспота Стефана Лазаревића. Са турским освајањем Балкана и растакањем јужнословенских држава прелазе на ислам или се расплињују међу

³ У сачуваној историјској грађи појављује се синонимско идентификовање богомилства са јеретичким апелативима катар, патарен, албигенез (јеретички покрети у Француској и Италији), али настаје и потпуно нови инвентар аутентичних имена: фундајајит, фундајит или фудаит, бабун, кудугер и сл.

православнима и католицима, остављајући иза себе необичне надгробне споменике (стећке) и камене саркофаге.⁴

Бројни историчари домаће и стране провенијенције век и по уназад покушавали су да богомилску јерес и придошле патарене из Сплита и Трогира доведу у директну везу са црквеним животом средњовековне Босне, прецизније, настанком „Цркве босанске“. Но, најновија истраживања утемељено показују да, за разлику од богомилства које се непосредно надовезало на ранија јеретичка устројства у свом окружењу, босански крстјани нису представљали резултанту „праволинијске филијације источног богомилства или западног катарства, који су у првој половини XIII века, или нешто раније, босанском монаштву одвојеном од своје матице дали јеретичко устројство и дуалистичку доктрину“, већ „непосредни изданак старијег, неререформисаног анахоретског монаштва раширеног и изван византијске сфере утицаја, које се у Босни стицајем историјских околности почетком XIII века нашло на удару западне цркве“ (Драгојловић 2009б: 355).

На темељу мученичке смрти верског реформатора и противника германизације чешког народа Јана Хуса (Jan Hus, 1374–1415), приврженика Виклифових идеја, првог теолога Прашког универзитета, творца чешке ортографије, против среброљубља и политичких тежњи римског клера развија се *хусијски њокреј*. Унутрашња разједињеност (таборити, ултраквисти и каликлисти) и крсташки рат вођен против њих између 1420. и 1431. године исцрпљује их и на таласу противреформације приводи католицима. Један крак у Моравској био је познат под именом „Моравска браћа“, док су у Енглеској постојали као „Слободна браћа у Христу“.

Реформска мисао преко непокорне Бохемије пренела се у Пољску, Мађарску, Аустрију и Хрватску. Драгоцена сведочанства о боравку „прашких виклифоваца“ у Војводини, односно Срему и Бачкој пружају разни историјски, путописни и књижевни извори, али и инквизиторски рукописи:

„Писмо 'комеша пожешке жупаније' односно жупана Владислава, од 25. фебруара 1437. године говори о крајевима где је инквизитор пронашао хусите: 'међу ријекама Савом и Дунавом, у околишним крајевима Босне и Расције' и каже да у тим крајевима живе понајвише 'Расцијани, Босанци, и крстјани, као и хусити већ много година (...)

⁴ Хрватски историчар др Дубравко Ловреновић, у својој недавно изашлој монографији *Stećci – bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka* (Sarajevo: IK Rabic, Nova Stvarnost, 2009), залаже се за трансетничку међуверску интерпретацију овог мистичног феномена средњовековља и поручује да под стећцима почивају једнако богомили, католици и православци. Томе у прилог и потписивање писма о намерама министара културе Босне и Херцеговине, Србије, Хрватске и Црне Горе почетком новембра 2009. године у Сарајеву, како би свака од земаља заједнички номинувала надгробне споменике на својој територији за престижну Унескову листу светске културне баштине.

... хуситизам се углавном ширио дуж читавог појаса Дунава, од Сланкамена на истоку, преко Илока на западу 'по трговиштима и градовима, међу обртноцима, трговцима и другим грађанима, понајвише у маџарском насељу.'“ (Бјелајац 2003а: 15–7)

Упркос настојањима фрањеваца да „херетике свећенике и световњаке наказене јеретичком блудњом проклетих хусита, зависника католичкој вјери и светој римској опћој цркви“ искорене или приведу правој вери римске цркве, они су се одржали у Срему и Молдавији и у другој половини XVII века. У Војводини су хусити дошли у додир са Србима, оставивши трага свога постојања и међу православним становништвом.

И за *хуџеритије*, следбеника анабаптистичког покрета из Италије, зна се да су гоњени погромима од стране католика и других протестаната према Моравској и Тирољу, а касније према Мађарској и Украјини, долазили у додир са словенским народима у Словенији и Хрватској.

„Забележено је да је 1588. године једна група хутерита мигрирала у Хрватску, на позив локалног племића – из области Алвинца у Трансилванији, где су се првобитно населили. Веома је вероватно да су на својим путовањима прелазили преко војвођанске равнице.

У јесен 1622. године, три 'слуге Речи', како су се онда звали хутеритски проповедници, иселили су се из Трансилваније, заједно са својим малим заједницама. Неки од њих отишли су у Хрватску а већина на југоисток Угарске.“ (Бјелајац 2010: 17)

У јужној Угарској (Војводина) *унијтаристи* се појављују средином XVI века, на таласу евангелизаторског успеха у Пољској, али се на том простору не задржавају дуже од века.⁵ Једним делом томе је допринело и некритичко поистовећивање са сабатаријанизмом (суботарима), чије су последице прогона од стране реформиста и сами осећали. Појединачно се прикривајући међу другим конфесијама, сабатаријанци опстају све до 1867. године, када користећи мађарске прописе о еманципацији Јевреја група од тридесетак породица прелази из реформске и католичке вере у јудаизам.

Ечиз (Etches, 2001: 166) описује како је у доба реформације Пољска „постала уточиште разним скупинама које су, услијед прогона, напуштале сусједне земље“, те да су „на врхунцу реформације (1569) половица чланова пољског Сената били протестанти“. Посебно место припада струји реформисаних католика и њиховом најугледнијем представнику Андреасу Модрзевском (Andreas Frycz Modrzewski, 1503–1572). Борба папске власти против кривоверја заоштрава се

⁵ Бјелајац (2010: 18–9) наводи да је томе допринела куга из 1628. године и владавина протестантима несклоног цара Леополда, који у ове области доводи језуите.

пред крај шеснаестог и почетком седамнаестог века и доводи до слома лутерана и калвиниста, делом због непостојања подршке званичне краљевске власти реформски настројеним племићима, делом због изостанка обухвата новом вером широких сељачких слојева.

Доласком на власт у Аустрији 1523, војвода Фердинанд постаје горљиви бранилац католичке вере пред надирућим лутеранским учењем. Турске снаге пред капијама Беча 1529. спречавају га у одлучном разрачунавању са племићима који су прихватили доктрину оправдања по вери, те се задржава на забранама даљег досељавања протестаната и одласка властеле на протестантске универзитете. Након смрти Фердинанда I, на место владара у Горњој и Доњој Аустрији ступа његов син Максимилијан, познат по симпатијама према протестантима. Ечиз (Etches 2001: 152) чак наводи да је до почетка противреформације 1576. године „готово целокупна црква у Аустрији уздуж Дунава протестантска!“⁶. Ствар се из корена мења Максимилијановом смрћу и доласком Фердинанда II, који 1599. године доноси гласовити *Декрет о изгону протестаната*.⁶ Аустрија постаје синонимом противреформације: до 1625. највећи део племства приморан је на преобраћење или исељење у Мађарску и тадашњу Швапску, касније у Пруску, Холандију, чак у америчку савезну државу Џорџију. У почетку нетакнутим остају мале групе у недоступним алпским долинама, али и њих 1685. захватају таласи депортације.

У време почетака реформације у саставу мађарске државе биле су Словачка, Трансилванија, делови Украјине и Аустрије, Славонија и Међимурје. У западним деловима земље прво почиње деловати Лутерова реформација. Један од најпознатијих реформатора у XVI веку био је бивши фрањевац Матијаш Деваи Биро (Mátyás Devai Biry, 1500–1548), кога су звали и “мађарски Лутер”. Мађари нису били наклоњени лутеранизму, јер су га повезивали с немачким (аустријским) господаром Мађарске, због чега се окрећу калвинизму. Турска победа у бици код Мохача 1526. године од пресудног је значаја за ширење протестантских идеја; калвинисти се несметано развијају посебно у ерделском аутономном војводству под турским патронатом у другој половини XVI века. Посебно место у реформацији калвинистичког смера Мађарске, али и хрватских крајева, имао је Сегеди Киш Иштван (Szegedi Kis István, 1505–1572) који је организовао Реформисану Цркву по синодалном моделу (Milić i Balta 2005: 50–1).

⁶ Декрет надвојводе Фердинанда о изгону протестаната из 1599. године налази се у Архиву Републике Словеније под називом „Генерал надвојводе Фердинанда о изгону Лутеранов из његових дедних дежел. Градец, 12. новембра 1599”, уз који стоји његов опис: „Nadvojvoda ukazuje da se morajo vsi meščani, kmetje in podložniki spovedati in obhajati ter opraviti ostale verske obveznosti po rimokatoliškem obredu, luterani pa moraju zapustiti njegove dedne dežele.” (Ćutić-Gorup 2009: 79)

Обновљена Католичка црква у време владавине Марије Терезије, са друге стране, у хабсбуршким деловима Аусто-Угарске монархије током XVII века спроводи насилну германизацију, спречава дисемнацију литературе и школовање студената у иностранству. Производ оваквих активности била је потпуна елиминација протестантског учења, са тек неколико оаза на северном рубу јужнословенских земаља. За верништво признатих конфесија достигнуте слободе учвршћују се доношењем *Папџенџа о верској толеранцији* Јосифа II крајем осамнаестог века.

Евангелизација словенске популације на Балкану интензивира се средином XIX века. У жижу мисионарске активности стављају се хришћани и Јевреји у Отоманској империји, јер је обраћање муслимана било кажњиво смрћу. На руку им иде подршка америчких конзуларних службеника и наклоност турских власти према, на таласу прве индустријске револуције, технички ојачалим западним велесилама. Иницијално дељење Библије најбоље резултате показује у Бугарској, али се мисионари сусрећу с до тада непознатим феноменом – *мениалишијом* балканских народа. Пuteви протестантизације тога доба у Америци нису се показали делотворним на Балкану:

„Али велики дио је купио Библију, не да би је читао, него као знак лојалности и патриотизма или као магичну ствар, која ће одагнати лоше духове и осигурати Божју вољу!“ (Etches 2001: 227)

Западна турска мисија прве кораке чини у правцу елиминације широко распрострањене неписмености отварањем школа, које су требале произвести будуће националне хришћанске раднике. Разношење књига пратила је проповед и дебате с локалним свештенством. Први амерички мисионари почетком двадесетог века раде и у Корци, Елбасану и Тирани у Албанији.

Почетком XIX века бостонски „Амерички одбор за слање мисионара у иностране земље“ (American Board for Commissioners of Foreign Mission to the Oriental Churches) Америчке конгрегационалистичке цркве разгранаво делатност ка Блиском истоку и започиње пропаганду међу хришћанским и јеврејским становништвом под Отоманском влашћу.⁷ На руку им иду промене друштвене и политичке околности након победа Енглеске и Француске над Русијом у Кримском рату (Стојанов, 1964). Протестантску мисао међу бугарски народ у северним крајевима (Русе, Свишчов, Шумен, Трново) уноси 1839. бостонски мисионар Елиас Ригс (Elias Riggs), да би му се кроз три године придружили представници Мето-

⁷ У Цариграду је 1840. отворена престижна образовна институција „Роберт колеџ“, „ковачница“ настајуће бугарске интелектуалне елите, али и првих генерација протестантских богослужитеља.

дистичке цркве (Missionary Society of the Methodist Episcopal Church); у јужној Бугарској, у Старој Загори, Варни и Пловдиву, делују конгрегационалисти.

У Цариграду се 1840. штампа Неофита Рилског превод Новог завета, а 1871. године и превод комплетне Библије на бугарски књижевни језик (Бугарска православна црква учиниће то тек кроз 54 године). Мисијске станице отварају се у Шумену 1857, у Одрину (Адрианопољу) 1858, у Пловдиву и Старој Загори 1859, у Софији 1867. У Банском је 1868. отворена прва еванђеоска црква (у селу Мерицлери 1872, у Јамболу 1874), а у Самокову еванђеоска школа, која 1926. прераста у Амерички колеџ (пресељен две године касније у Софију).⁸ Прва бугарска конференција методистичких пастора одржана је 1876, а следи отварање цркава у неколико градова: Русе, Свишчов, Трново, Ловеч, Ботевград, Лом, Плевен, Видин (Асенов 2002: 153). Ничу бројни образовни кружоци за жене, недељне школе за децу, момачке и девојачке школе, летња библијска окупљања, штампа се први лист на бугарском језику „Зорница“. Много више успеха постигнуто је на културно-просветном плану (што се поклапало са тадашњом борбом Бугара за ослобођење од Турака и изграђивањем самосталне националне државе и цркве), него у прихватању основних протестантских начела у религијском животу обичних људи (Стојанов 1964: 63).

Почетак треће деценије двадесетог века конгрегационалисти дочекују са мрежом од тридесетак храмова, које посећује око хиљаду верних, али огранак бостонског Америчког борда полако престају са делатношћу у земљи између 1934. и 1937. године. Уз много организационих проблема у будућим деценијама, конгрегационалисти су данас обједињени у Савез еванђеоских саборних цркава у Бугарској, са 50 цркава, 16 пастора и 30 проповедника.

Методисти су решењем Министарског савета од 1990. године регистровани као Еванђеоска методистичка епископална црква, имају око 2..000 чланова у 25 цркава, највише у Софији и северним крајевима. У Варни поседују један од највећих протестантских објеката у Бугарској, у данашњици су окренути евангелизацији Рома и муслимана. Од 2001. године делује и мала група назарена.

Остало је забележено да је тридесет и седам баптистичких породица немачког порекла око 1866. добило од султана дозволу да се населе на територији северне Добруце, од којих је никао први бугарски баптистичка храм 1880. у Казанлку (Карапетрова, Коен 1998: 317). Проширују се на Лом и Русе, а затим и на Софију, Варну, Чирпан и Асеновград.⁹ У организован религиозни живот до завр-

⁸ Институт за бугарска протестантска историја. <http://www.protestantstvo.com/> (посећено 14. 11. 2009).

⁹ Куриозитет представља чињеница да је прва ромска баптистичка црква у свету, на челу са ромским пастором, основана крајем деветнаестог века у селу Голеници, поред Лома.

шетка Другог светског рата укључено је око 800 верујућих. Од 1990. призната су црква у земљи, учлањени у Светски баптистички савез и Европску баптистичку федерацију. Имају 42 објекта, 25 пастора и око 3.500 верника.

Треба споменути да је током 1909. године оформљен Савез уједињених еванђеоских цркава у Бугарској, коме су приступили Конгрегационалистичка, Методистичка и Баптистичка, а 1935. и Пентекостална црква (Асенов 2002: 143). Пажња се поклања раду с мањинама, посебно Ромима.¹⁰

Први пентекосталци појављују се 1920. године у Бургасу, оличени у руским мисионарима, а већ 1928. формиран је Савез еванђеоских пентекосталних цркава. И сами подвргнути бројним репресалијама од стране нових власти, континуирано увећавају своје чланство и велике промене у деведесетим годинама прошлог века дочекују са више од 5.000 крштених, да би тај број нарастао након 2000, према самопроценама пентекосталних вођа, на више од 20.000 редовних чланова и још најмање толико симпатизера. Но, прате их сталне унутрашње поделе и раздвајања, као трајне карактеристике покрета у светским релацијама. Још су се 1928. одвојили „тинчевисти“ (забрањени 1994), од 1944. свој идентитет стрпљиво гради Бугарска божја црква, од њих се 1990. одваја крило под именом Обједињена Божја црква, касније Национална алијанса „Обједињене божје цркве“. Њима се придружују друге нерегистроване харизматичне религиозне групе, али постоје и независни пентекостални покрети локалног карактера: софијске Бугарска еванђеоска црква „Блага вест“ и Еванђеоска црква „Божји мир“, Хришћанска црква „Божја сила“ – Елин Пелин, Хришћанска црква „Сион“ – Стара Загора, Христова еванђеоска црква „Шалом“ – Ловеч, итд (Асенов 2002: 159–61).

Адвентисти у Бугарској вуку корене од кримских Немаца, насељених у Добруци 1891, да би прва црква била отворена у Софији 1912. Иако се 1924. организује „Хришћанско адвентистичко друштво“, забрањује га закон 1934. Верни људи настављају молитвена окупљања у илегалу и опстају упркос свим изазовима. У новој држави призната су верска заједница под именом Савез цркава Адвентиста седмога дана, са три огранка: Северни (Варна), Западни (Софија) и Јужни (Пловдив), са око 7.000 чланова. Постоје и два реформска крила, призната од државе као одвојене исповести, које карактерише изричито одбијање носења оружја и служења војног рока (Асенов 2002: 169).

Агресивних наступом и богатом верском литературом, на таласу демократских промена, у Бугарској су се последње деценије истеклог века наметнули и Јеховини сведоци, најпре као удружење грађана, а уз посредовање Европског суда за људска права у Стразбуру 1998. и као призната вероисповест. Процењује се

¹⁰ У Софији се 1932. године појавио први превод Новог завета на ромском језику.

да их је између 500 и 1.000, али са богатом издавачком делатношћу (Асенов 2002: 321–23).

Време након 1944. донело је разрачунавање нове комунистичке власти са „шпијунима“, у које су убројани и бугарски протестанти: хашпења и „пасторски процеси“, вишегодишње затворске, али и смртне казне, интернирање проповедника, забране религиозног васпитања деце и верских школа итд. Разликовање регистрованих и нерегистрованих верских заједница намеће многа ограничења, тера протестанте на илегалан рад, спорадичне односе са мисијама у иностранству и надгорњавање у религијским правима и слободама са владајућим обрасцем атеистичког васпитања. Верски живот запада у принудну летаргију.

Започете друштвене реформе у транзиционој Бугарској након 1989. године протестанти спремно дочекују, хитро се повезују са централама и савезима у иностранству и почињу са интензивном социјалним делатношћу: први покрећу питање увођења веронауке у школе; преко организације „Гедеон“ деле на хиљаде примерака Библије, али и отварају народне кухиње за сиромашне; први започињу мисијски рад са маргинализованим групама (затвореници, наркомани, проститутке, напуштена деца); отварају чисте турске и ромске цркве. Решењем Министарског савета 1999. отворен је Високи еванђеоски богословски институт, публикује се нова хришћанска литература. Протестантски угледници укључују се у рад парламентарних комисија за разматрање предлога закона о верским заједницама. Према последњем бугарском попису из 2001. године¹¹, број протестаната у земљи је удвостручен у односу на претходну декаду (са 21.878 на 42.308), а одговор лежи у отворенијем декларисању Рома који чине половину укупне протестантске популације у Бугарској. Највише је баптиста, методиста, конгрегационалиста и пентекосталаца.

Генерално, умереном мисионарском учинку првог таласа протестантизације на балканском тлу допринело је неколико разлога: специфичан балкански менталитет, недовољна сарадња цркава, најпре методиста и конгрегационалиста, неучвршћивање протестантизма као националне цркве у непријатељском окружењу Бугарске православне цркве и недовољан обухват градских слојева

¹¹ Национален статистически институт: www.nsi.bg/Census/StrReligion.htm (посећено 14. 11. 2009). Унутар јеванђеоских кругова процењује се да је између 175.000 и 255.500 верника у Бугарској. Асенов (2002, 145: 147) се придружује проценама, износећи износи податак да је пред почетак транзиционих промена у Бугарској било укупно 125 протестантских месних цркви које је ослуживало 122 пастора и око 25.000 чланова регистрованих и нерегистрованих цркава. Овај је број умногоме увећан почетком двехиљадитих: регистровано је 19 протестантских деноминација, са око 1.400 месних цркава, 1.100 пастора и проповедника и више од 100.000 верника.

становништва, тачније буржоазије у настајању, очекивано подложној пуританистичким идејама о земаљском и небеском блаженству, али ни сељака, укорењених у прадедовској вери.

2. Протестантизам у СФРЈ

Ширење реформације на простору некадашње СФРЈ поклапа се са снажним надирањем Османског царства, посебно у њене крајеве северно од Саве и Дунава, наклоњеније протестантима више но римокатолицима. Долазећи на јужнословенско тло са суседних етничких подручја, протестантизам је био „конфесија поглавито страних националних мањина те да га је прихватио тек незнатан број Словенаца, Хрвата, Срба и Македонаца“ (Стрковић 1985: 158).

У Словенију протестантизам продире у шеснаестом веку из Немачке и Аустрије, махом у редове хуманистички образованих духовника („попови глагољаша“), носилаца идеје обнове народне цркве. Неуспешном укорењивању у словеначко тле допринели су скромни учинци ширења међу широким народним словјевима (са изузетком Прекомурја); племство и грађанство, међу које се реформаторски дух са симпатијама примио, било је малобројно и страно. За његово распрострањење посебно је заслужан *Примож Трубар* (1508–1586), који је сељацима у родном Крању преводио трактате, а 1561, по емиграцији у Немачку, заједно са Стјепаном Конзулом, Нови завет на словеначки и хрватски језик. Остаће забележен као творац словеначке писмености и књижевности (Milošević 1996). Уз његово, помињу се и имена Себастијана Креља, Јурија Далматина, Адама Бохорича, Јанжа Тулшчака, Матије Троста, Андреја Савинца, Јанжа Знојилшека, те Трубарових синова Примоза Млађег и Фелицијана (Стрковић 1985: 168–70). Са заоштравањем државне противреформацијске политике према племству, посебно захваљујући уредбама Фердинанда II за време Тридесетогодишњег рата, затиру се последњи противници католичке вере у словеначким покрајинама.

На подручје источне Европе, баптисти улазе преко немачких мањина и делатношћу Британског и иностраног библијског друштва.¹² Утемељују се прве заједнице у Пешти, Бечу и Букурешту. Ечиз (Etches 2001: 228) наводи да је до 1923. број баптиста у Румунији нарастао на 17.000, посебно раширен међу банатским Румунима. Те године, међутим, дешава се расцеп унутар баптистичке заједнице, када се један број верника придружује цркви Слободне браће. У исто време први се баптисти појављују у Словенији (чешки мисионар Антон Храшка) и Македонији (у Радовишу, а затим и у Скопљу). У Словенији се адвентисти по-

¹² Јохан Герхард Онкен (Johann Gerhard Oncken) (1800–1884) отвара 1834. године прву баптистичку цркву у Хамбургу.

јављују 1906. (прва месна црква организована у Марибору 1910, напорима двојице најагилнијих пастора Албина Мочника и Алфреда Томаса).

Почетак деловања Духа Светога у Словенији везује се за мало место Вешчицу, поред Мурске Соботе, у коју се 1933. године доселио брачни пар Ернест и Марија Михок, у кућу Јожефа Новака, повратника из вишегодишњег исељеништва у Америци. Верничке групе се спонтано образују у Шулинцу и Женављи (1935), Вадарцу (1937) и Нускову (1939). Након рата, црква се организује под називом „Кристова бинкоштна црква“ (Bartz 1984: 151). По завршетку Другог светског рата, након почетних несугласица са државним властима, наставља се ширење покрета организованим мисијским деловањем, као и у већини осталих република СФРЈ. Формирају се цркве у Љубљани (1966), Марибору (1967), Мурској Соботи (1969), Копру (1982), Воличини (1988), Бледу (1984) (Kuzmić 2007: 230).

У *Хрватској* се реформација шири углавном по Истри, приморју (Задар, Шибеник, Трогир, Сплит, Котор, острва Крк, Раб, Црес, Корчула) и ужој Хрватској, продирући из Крањске, Корушке, тадашње Угарске, Немачке и Венеције (Marinović-Bobinas, Marinović-Jerolimov 2008: 85). Захвата углавном племство, нешто мање грађанство, најмање најбројније сељаштво. Најистакнутији хрватски теолог реформације био је *Маџија Влацић Илирик* (Matthias Flacius Illyricus) (1520–1575), касније предводник бескомпромисне лутеранске фракције (флацијанисти), насупротив Меланхтонове помирљиве фракције (филиписти), који су у тзв. Аугсбушком и Лајпцишском интериму пристали на уступак с Римом. Посебне је успехе у ширењу реформације имао *Михајло Сџарин*, који је за шест година проповедања у Славонији и Барањи основао око 120 мађарских и хрватских протестантских жупа (Milić, Balta 2005: 54).¹³ У Међимурју, на поседима хрватског бана *Јураја IV Зринског*, издају се протестантска дела на хрватском и словеначком језику.¹⁴ Међу поборнике протестантског учења убрајају се и Антун Далматин, Стјепан Конзул Истранин, Јурај Јуричић, Петар Павао Вергерије, Иван Унгнад и др. (Stnković 1985: 176–81). Након формирања Карловачке капетаније, током одбране од Турака под Војном крајином, у овај град се населило доста Немаца који су добили земљу да би ратовали на страни Хабсбурговаца. Забележен је и утицај досељених немачких рудара. Уз црквене општине паралелно су расле и конфесионалне школе, прва у Тординцима у Славонији у другој половини шеснаестог века (Milić 2005: 184). Но, ниједна протестантска верска заједни-

¹³ Од свих калвинистичких жупа у Хрватској, одржала се једино она у Тординцима, основана око 1551. године, само неколико година након објављивања Лутерових 95 теза.

¹⁴ Бјелајац (2003а: 23–7) наводи постојање протестантске ћириличне штампарије у Урарху између 1561. и 1563. године са намером њиховог ширења међу источним балканским народима. Иако је штампано чак 10.800 примерака, нису постигнути готово никакви успеси међу Србима.

ца није се чвршће примила у Хрватској. На таласу противреформације, хрватски је Сабор 1608. године донео закон који се дискриминаторно односио према јеретицима, доводећи до иселавања највећег њиховог броја у западну Мађарску.

Баптистички утицај у Хрватској ослањао се на мађарске и немачке колпортере. У Дарувар се 1883. године досељава нетом преобраћена породица Лоц и формира малу баптистичку цркву, која је окупљала и чешку мањину. У Међимурје стиже 1917. године баптистички пионир Алекса Новак. Прва велика црква у Хрватској, ослоњена на претходни рад Хајнриха Мејера (Heinrich Meyer) са немачком мањином, основана је у Загребу. Свежину баптистичкој евангелизацији дају и повратници из Америке (Jambrek 2003: 45–8). Одласком Немаца по окончању Другог светског рата, националне баптистичке цркве препуштене су саме себи, због чега је опао квантитет и квалитет њиховог мисијског рада. Након распада заједничке југословенске државе и престанком постојања Савеза баптистичких цркава у СФРЈ, 1991. године настаје Савез баптистичких цркава у Хрватској, са тридесетак цркава и око хиљаду чланова. Данас Савез обухвата 48 цркава.¹⁵ Адвентисти у Хрватску долазе након Првог светског рата, а прве цркве ничу 1924. у Загребу, Осијеку, Винковцима и Вараждину (Kolarić 1976: 91–3). „Истраживачи Библије“ први пут се појављују 1930. године у Марибору, где оснивају удружење „Светионик“. Шест година касније селе седиште у Београд, али већ годину након тога бивају забрањени од званичних власти; у илегалу раде све до краја Другог светског рата.

Прво деловање Духа Светога и говорење у новим језицима, што се сматра почетком *пентекосталног* покрета у Хрватској и Југославији, забележено је у сремском месту Бешка 1906. године међу пијетистима Евангеличке и Реформираних цркве („штундисти“). Крштење Духом Светим, односно доживљај силаска Духа Светога на поједину особу раширио се међу немачким, словачким и мађарским становништвом Срема и Славоније. Три деценије касније већ су деловале цркве у околини Осијека и Винковаца, са новообраћеницима који су проповедали службу на матерњем језику (Агаровић 2003: 45, 227). Развијају се три традиције различитог разумевања праксе крштења: Христова духовна црква, Христова духовна црква малокрштених и Христова духовна црква ногопраних (Jambrek 2007a: 241). Након забрана за време трајања Другог светског рата, покрет оживљава 1954. године под именом Христова пентекостална црква (званично је назив промењен 1989. у Еванђеоска црква у Републици Хрватској, односно у Еванђеоска пентекостална црква у Републици Хрватској /мањи број конзервативних заједница задржава име и удружује се у Савез Христових пентекосталних црка-

¹⁵ Чланице Савеза баптистичких цркава у Републици Хрватској. <http://www.baptist.hr/crkve-lanice> (посећено 10. 11. 2009)

ва у Хрватској). У другој половини двадесетог века настају заједнице у Нашицама (1958), Белом Манастиру (1960), Пули (1977), Ријеци, Ровињу (1986). У осамостаљеној Хрватској Христова духовна црква малокрштених не мења назив, Христова духовна црква ногопраних касније еволуира већим делом у Цркву божију, а мањим остаје под именом Христова духовна црква. Бјелајац (2003b: 135) наводи како су се остале пентекосталне цркве „прикључиле Унији пентекосталних цркава Југославије, која не припада ниједној иностраној деноминацији, већ представља једну широку организацију са отприлике 53 конгрегације и најмање 3.600 чланова“.

Из два се правца досељавају протестанти у *Босну и Херцеговину*: из Србије и Војводине, односно из Хрватске. Евангелизатори постижу најбоље резултате међу националним мањинама: Немцима, Словацима, Мађарима, Русинима и Украјинцима. Од англиканског „извора“ потичу баптисти, адвентисти, Јеховини сведоци и пентекосталци, а из лутеранског евангелисти. Разне народности стижу у анексирану босанску државу, а од насталих евангеличких општина формирана је *Босанска земаљска синода*. Босански евангелистички сениорат у Првој Југославији био је под управом Евангелистичке цркве Југославије са седиштем у Загребу, док су у Другој деловали у оквиру Евангелистичке цркве у СР Хрватској, СР БиХ и САП Војводини. Две црквене општине, у Сарајеву и Бања Луци, коначно су се скрасиле 1992. унутар Евангеличке цркве у Хрватској.

Забележено је да је 1890. у Сарајеву живело 20 баптиста, те да се тај број с деценијама није умногоме увећао. Адвентисти се по први пут помињу 1908, али запаженије делују тек од 1926. године; једна од четири црквене области у СФРЈ била је у главном граду БиХ. Године 1995. више их је од седамстотина, подељених у шест пасторалних округа (Сарајево, Бања Лука, Приједор, Босанска Градишка, Добој, Бијељина), са двадесет и три молитвена дома. Јеховини сведоци се појављују шездесетих година двадесетог века, а данас их је близу 2.500, размештених највише у Сарајеву, Зеници, Бијељини, Бања Луци, Тузли, Мостару и Јајцу (Cvitković 2002; 2006: 58). Брчко (1957) је родно место пентекосталаца у Босни и Херцеговини, а осамдесетих година отварају се цркве у Сарајеву и Мостару, са мисијском станицом у Требињу. Крајем осамдесетих година у Подгорици и другим местима Црне Горе почиње мисионарити Душан Кљајић (Kuzmić 2007: 232–3).

Надирући из Бугарске, амерички мисионари „кривци“ су за планско ширење протестантских идеја међу *македонским* народом у другој половини деветнаестог века. Прва мисијска станица отворена је у Битољу 1873/4. године (у Солуну 1894)¹⁶, постајући расадником будућег протестантског кадра и централно ме-

¹⁶ Искрпно о деловању америчких протестантских мисионара у Манастиру (Битољу) почетком двадесетог века у: Turan 2000.

сто одакле су евангелизатори кретали у рад на друге терене (Цацаноска 2003а: 442). У струмичком селу Моноспитово отворена је прва јеванђеоска црква 1884, а јеванђеоска служба распростире у широком таласу по македонским градовима (Кукуш, Струмица, Радовиш, Солун, Скопље, Драма, Кавадарци, Дојран, Благојевград, Прилеп и Петрич) и селима (Добриниште, Бања, Елешница, Јакоруда, Раклиш, Вељуса, Енице-Вардарско, Муртино, Горњи и Доњи Тодорак, Воден, Колешино и Мецурек) (Velešanov 2007: 59–60). Станица у Солуну била је позната и по раду са затвореницима из оближње Беас Куле, али и по хуманитарном раду међу сиромашним народом и отварању сиротишта и пољопривредне школе за незбринуту децу, чији су родитељи махом пострадали у Илинденском устанку 1903. године. У Кавали је отворена Еванђеоска конгрегационална болница (Velešanov 2007: 81).

Завршетак Балканских и Првог светског рата произвео је поделу македонске територије (егејски, вардарски и пирински део) и тиме разнизао постојећи протестантски мозаик. Вардарска Македонија припада Краљевини Југославији, у којој је био забрањен рад конгрегационалистима, тако да се они присаједињују признатим методистима 1922. године и постају њихов јужни дистрикт. Данас Еванђеоско-методистичка црква у Републици Македонији има тринаестак заједница са седиштем у Струмици и броји око 6.000 верника. Но, у то доба, четири проповедника нису били у могућности да квалитетно опслужују девет цркава и више група расејаних верника на широком географском подручју. Протестантски дух се само површно примио међу становништвом, што је у наступајућим кризним моментима довело до осипања формираних верничких група. Почетне добре резултате умањило је и непостојање превода Библије на народни језик, захваљујући погрешној процени мисионара о сличности бугарског и македонског језика.

Насталу пометњу искористиле су друге мисије протестантске позадине за сопствено изграђивање на конгрегационалистичко-методистичким темељима. Јоновски (2008: iii) стога указује да је баптизам у Македонији

„далеко више повезан са протестантским покретом на овим просторима од друге половине деветнаестог века него са изворним баптизмом који се јавља у 17. веку у Европи као део реформације“.

На првој конференцији Уједињених баптиста Југославије 1924. одлучено је да Винко Вацек, једна од најмаркантнијих личности југословенског баптистичког покрета од оснивања, посети расејано верништво у Скопљу. Први верници крштени су 1928. године, а 1930. у Радовишу, постајући тако мисијске станице цркве у Београду. Реновирана стара турска кућа 1933. претвара се у молитвени дом (Јоновски 2008: 44–5). Послератни попис из 1948. говори о 32 радовишка бапти-

ста међу укупно 1.157 југословенских. Следи затишје, да би редовно недељна поука настављена 1957, а нова црквена зграда освећена је 1969. године. Маријан Хластан, несвршени студент теологије на Баптистичкој теолошкој школи у Новом Саду постављен је за првог проповедника радовишке заједнице и првоодговорног за мисијски рад у Македонији.

„Нажалост, Марјан прави један непромишљени корак. У то време у Скопљу нема функционалне цркве, тако да он организује евангелизацију у Скопљу у адвентистичкој цркви, са договором да адвентисти могу имати евангелизацију у баптистичкој цркви у Радовишу. По том договору, адвентистичка црква одржава евангелизацију у баптистичкој цркви у Радовишу, на којој су присутни само чланови из цркве, тако да један број верника прима адвентистичку науку и прелази код њих. У целој овој ситуацији, нарочито због финансијске ситуације која не дозвољава Маријану да прехрани своју породицу, он планира да напусти службу у Радовишу са изговором да су га звали верници из Цеља, па том приликом је својевољно сам извршио рукополагање Ђакона, што није било у сагласности и праксом Савеза БЦ.“ (Јоновски 2008: 54)

На месту пуновременог мисијског радника именује се Чедо Ралевић 1957. године и он поступно увећава број „поновно крштених“ у селима Банско, Муртино и Колешино. Црквена зграда у Скопљу отвара се 1961, али убрзо из унутрашњих разлога прекида са радом, да би се поново активирала 1975. Ралевић се због здравствених проблема повлачи у Ниш 1980, а у проповеднички стан цркве у Радовишу усељава Санде Котев, тада још увек студент новосадске БТШ. У формирању баптистичке свести у јужним крајевима значајан допринос дао је Симо Ралевић и баптистичка црква у Пећи, издавањем и пласирањем разноврсне духовне литературе. Са овог терена покренута је иницијатива за формирање Југоисточног окружја (касније Јужног савеза Југославије), мимо постојећег Савеза баптистичких цркава у СФРЈ. Почетком 1991, после 69 година непрекидног организованог постојања у заједничкој јужнословенској заједници, престаје с постојањем СБЦЈ. Истовремено, у Скопљу је одржана Оснивачка скупштина Савеза хришћана-баптиста у Македонији, који се гаси 1999. године, услед унутрашњег расцепа.

У својој новијој историји, након рушења социјализма, народ се упознаје са новим духовним искуствима: једна од методиста одвојена група ствара језгро будуће Конгрешанске цркве, а друга прераста у Еванђејску цркву, настављајући се на рад Еванђејске цркве Југославије (Јоновски 2008: 78). Прве заједнице ничу у Скопљу и Штипу, данас окупљене у савез који броји више од двадесет чланица у градским и сеоским срединама, махом у источној Македонији (Босилево, Куманово, Пробиштип, Кочани, Карбинци, Амзигево, Свети Николе, Ранковце, Неготино, Ваташа, Долни Дисан, Криволак, Марвинци, Струмица, Прилеп, Битола итд.) (Ташева 2004: 157). Прва Скупштина Јеховиних сведока појављују се у се-

лу Вељуса 1953. године, а верска заједница званично је регистрована 1959. године. Седиште се убрзо сели у село Колешино, где је обезбеђена сала за пријем педесетак верника; Скупштина у Скопљу пријављена је 1976. Данас је у целој земљи више од 20 Скупштина са око 1.100 крштених верника и око 3.000 редовних посетилаца састанака (Ташева 2004: 161–62).

Мисија у немачком граду Хамбургу била је задужена за адвентистичку пропаганду у Холандији, Аустро-Угарској, Румунији, Бугарској и Србији. Прве групе *адвентиста* скори Христов долазак почели су најављивати 1880. године у Скопљу, а затим у Струмици и Радовишу (Македонија).

У Македонији је крајем шездесетих година прошлог века била регистрована пентекостална заједница са једним проповедником, али пионирски рад започиње тек осамдесетих година у Скопљу и Штипу. Одлуком Сабора у Суботици основана је 1990. године Балканска мисија, са посебним акцентом рада на македонском подручју.

3. Протестантизам у Србији

Угледни српски историчари констатују како је „протестантизам тек окрзнуо Србе“ (Ђирковић 1997: 488), односно да је „у народу ипак постало име *лућора* као ознака за тешке безбожнике“ (Ђоровић 1989: 186), макар ове оцене важиле за српске додире с новом западном религиозном културом од времена њеног настанка до коначног тријумфа аустријског принца Еугена Савојског над турским освајачима у Угарској.

У плодне банатске равнице *лућерани* у већем броју стижу са великим миграцијским померањима потакнутим од стране бечког двора у првим деценијама XVIII века, након повлачења Турака, нарочито након доношења *Папиениа о верској толеранцији* 1781. године:

“У деветнаестом веку, миграција мађарских, чешких, словачких и немачких протестаната у северне области јужних Словена (данашња Словенија, Хрватска, Војводина), након што су Отомани били приморани да се повуку, значајно је допринела напретку и каснијој обнови протестантизма у југоисточној Европи. Колпортери Британског и иностраног библијског друштва који су дистрибуирали библијску литературу и делове Библије такође су допринели расту протестантизма у Пољској, на Балкану и другим областима.“ (Parushev and Pilli 2004: 157)

„Осим Срба што су се овамо повукли с Косова и јужне Србије 1690. и 1739. те Хрвата, навластито Буњеваца, Шокаца и других што су амо долазили из разних крајева, комора и други властелини доводе на своје посједе у јужној Панонији Нијемце, Словаке, Талијане, Шпањолце, Французе и Русине те Мацаре, Румуње и Бугаре... Највише је досељених Нијемаца из Њемачке (не из католичке Аустрије!), Словака и Мацара, који су одреда евангелици и калвини. Тако су мале протестантске оазе на овом тлу постале велика поља, иако врло разнородна.“ (Crnković 1985: 185–86)

Евангеличка насеља у Војводини настављају да ничу и током XIX века, „углавном због пренасељености немачких земаља и онога што је у литератури познато као 'глад за земљом'“ (Бјелајац 2003а: 38). Настају и данас постојеће црквене општине, са црквеним школама,¹⁷ у којима свештеници на службама користе словачки, немачки и мађарски језик:

„На основу пописа 1850. и 1857. године, почетком шездесетих година XIX века већ постоји општа слика о протестантским верницима у тзв. Српској Војводини: у овој области Аустро-Угарске царевине живело је око 695.000 католика, 692.000 православних, 23.000 Јевреја, 27.500 унијата, а око 60.000 лутерана и и 25.600 калвиниста.“ (Бјелајац 2003а: 31)

Године 1893. донесен је *Закон о уставином устројству евангеличких хришћанских цркава аугсбуршке исповести у Угарској*, који касније преузимају Краљевина Србија, односно Краљевина СХС. Протестантска заједница у Београду имала је свој аутономан развој, најпре захваљујући доласку немачких инжењера ангажованих на изградњи нове тврђаве. Делатношћу лутеранске Унутрашње мисије у Немачкој, а књажевским указом из 1853. године, основана је Београдска протестантска општина.¹⁸ Странци масовније почињу да долазе у Београд у време изградње београдске тврђаве, између 1717. и 1739. године. Неправославних хришћанских поданика било је још у Шапцу, Крагујевцу, Мајданпеку и Стублинама код Обреновца. Пред сам почетак Првог светског рата, извори говоре да их је било 799, да су припадали Угарској евангеличкој цркви, те да су ратна страдања однела и много њихових живота. По окончању рата, представници три словачка сениората (Бачка, Банат и Срем) оснивају 1921. дистрикт, који 1929. добија првог бискупа и постаје Словачка евангеличка црква а. в. (аугсбуршке вероисповести) у Краљевини Југославији.

Подаци из 1925. наводе протестантско изјашњавање код близу 134 хиљада Војвођана и 1.393 становника са подручја Србије с Косовом; истовремено, у Јужној Србији (данас Македонији) их је 884, а у Црној Гори 42. Попис становништва из 1931. потврђује међу житељима Краљевине Југославије 1,7% протестантских вероисповести, од тога међу Београђанима 2.350 лутерана и реформата (Бјелајац 2003а: 52, 58). Исте пописне године Евангеличка црква аугсбуршке

¹⁷ Бранко Бјелајац (2003а: 30) наводи знамените Србе који су похађали протестантске школе: архимандрит Јован Рајић, оснивач првог српског позоришта Јоаким Вујић, Јован Чарновић и други.

¹⁸ Прошле године, Евангеличка црквена општина у Србији прославила је 150 година од осветања прве евангеличке цркве у престоници, коју им је, заједно са великим плацем на адреси у улици Вука Караџића, посебним декретом 16. априла 1860. године поклонила тадашња српска влада.

вероисповести мења име у Немачка евангеличка црква. Словачка евангеличка црква аутономно делује све до почетка Другог светског рата, са сопственим свештеничким кадром, удружењима и издавачком делатношћу. У шестоаприлском бомбардовању Београда уништена је изграђена, али никад усељена Немачка евангеличка црква.

Због директне сарадње с нацистичким окупатором, новоформирани црквени савез Немачке евангеличке цркве у послератној Југославији суочио са са недостатком свештенства, десеткованим чланством и конфискованим земљиштем, као и новоизграђеном црквеном зградом код Бајлонијеве пијаце у Београду (данас зграда БИТЕФ театра). Све заједно утицало је на готово затирање немачке заједнице, са не више од две хиљаде чланова крајем седамдесетих година прошлог века.¹⁹ У новим друштвеним и политичким условима носећа евангеличка снага постају словачки лутерани. По ослобођењу донет Закон о правном положају верских заједница у ФНРЈ, као и касније Уставне одредбе из 1963, у исту раван доводе припаднике свих верских заједница, како се тада говорило, са знатно суженим пољем деловања и суженим привилегијама. Долази до њиховог преписивања у четири одвојена савеза, углавном због различитог националног порекла и различитости језика. Обилна подршка Светског лутеранског савеза у другој половини двадесетог века помаже обнову Словачке евангеличке цркве и повезује је са Екуменским саветом цркава у СФРЈ. Данас евангелици, углавном немачке и словачке националности, броје око 50.000 чланова, 33 црквене општине, 25 свештеника и 6 свештеница. Немачке цркве налазе се у Врбасу, Белој Цркви, Вршцу, Фекетићу, Маглићу, а једна од највећих је у Панчеву; највеће словачке цркве су у Бачком Петровцу, Ковачици, Старој Пазови и Падини (Бековић 2010: 9). Издају месечник „Евангелички гласник“ („Evanjelicky hlasnik“).

Реформатску вероисповест (калвинисти) мађарски досељеници уносе у насељене области Баната и Бачке планском акцијом аустријског цара Јосифа II пред крај XVIII века. Њихова црквена општина у Новом Саду броји 30 породица 1803. године, а 1840. већ 400 душа; организационо, сви они припадају Угарској реформатској Цркви. Почетком XX века Краљевина Србија признаје постојање Калвинистичке (реформатске) цркве, која се по окончању Првог светског рата реорганизује у Реформатску цркву у Краљевини СХС, са 33 црквене општине са око 65.000 чланова и око 45 свештеника (Бјелајац 2003а: 96–100).

¹⁹ Према одлуци Министарства вера РС, Немачка евангеличка црква последњих неколико година има право да у сакралне намене два пута месечно користи црквену зграду у Земуну, подигнуту давне 1928. године и проглашену одлуком Владе Србије од 1. децембра 2005. године спомеником културе.

Године 1921. формиран је Синод реформатских цркава, који је приступио Светској реформатској федерацији, да би на састанку Синода 1922. у Сомбору основан Сениорат реформске цркве, чиме су биле обједињене све реформатске локалне заједнице (Barišić 2007: 125). Узроцима стопираног развоја цркве сматрају се недостатак образованог свештенства (држава је забрањивала учествовање свештеника из иностранства у животу заједнице), слаб евангелизаторски рад, као и поступан одлив верништва из региона из економских разлога.

Белег колаборације дела свештенства с нацистичким властима утицао је и на положај цркве у поратним годинама и конфискацију објеката и земљишта. У седамдесетим и осамдесетим годинама прошлог века рад је интензиван у оквиру Савеза протестантских цркава у Новом Саду, заједно са лутеранима, али и Екуменским саветом цркава. Реформате у Војводини су познати као оштри противници прозелитизма, спровођеног од стране појединих слободних протестантских цркава. Након последњих организационих промена, Реформатска хришћанска црква има три сениората (Банат, Бачка и Барања и Славонија), са седиштем у Пачиру (Бачка), којима руководе сениори са преседницима лаицима. Највеће црквене општине данас имају у Новом Саду, Суботици, Фекетићу, Старој Моравици и Змајеви, а почетком двехиљадитих око 17.000 чланова и 13 свештеника (Бјелајац 2003а: 108–10).

Остали протестантски правци и струје појављују се крајем деветнаестог и почетком двадесетог века (методисти, назарени, баптисти, пентекосталци, адвентисти, Јеховини сведоци...).

Преко угарског огранка Трезвењачког друштва „Плави крст“ („Модри криж“), пред сам свршетак деветнаестог века у Војводину улазе први *методистички* утицаји, а прва методистичка црква основана је у Врбасу 1904. године (Мојзес 1965). Убрзо у Новом Саду креће и издаваштво на српском језику. Рад се наставља отварањем дистрикта за немачку и мађарску мањину. Чланство се увећава пред Први светски рат, а чланови се посебно исказују у социјалном раду током трајања ратних активности, као и између два светска рата (болнице у којима раде методистичке редовнице „диаконисе“, старачки и девојачки домови, сиротишта). У новој држави, Краљевини СХС, све се методистичке цркве уједињују у „Мисијску годишњу конференцију у Југославији“, којој се 1922. придружују мисијске станице Америчког одбора у Македонији и на Косову (Бјелајац 2003а: 118–19). Успешном географском распрострањавању, све до удаљених станица на Косову, допринио је плански наступ на терене где је било заинтересованих и свесно гашење оних мисија које нису показивале континуирани раст.

Године 1925. тадашња југословенска влада забрањује рад методистима као признатој верској заједници, али им је 1931. године свештеницима допуштено да крштавају, венчавају, сахрањују и воде матичне књиге, што је дало нови ветар у

једра мисијском раду. За методисте се везује и активност *Војске сѣаса* између 1934. и 1952. године, мада су од званичних власти забрањени још 1945. године. Махом су се активности везивале за три велика центра у Војводини (садашњи Зрењанин, Вршац и Мраморак), да би 1939. била одржана први пут методистичка служба у Београду. Године 1939. мењају име у Методистичка епископална црква. По завршетку Другог светског рата, методистички покрет доведен је до ивице егзистенције, верништво и свештенство побегли су из Југославије, зграде закатанчене, а службе утихнуле (Бјелајац 2003а: 131). Средства за обнову обезбеђена су иностраном помоћи, чему се држава није противила; рад је настављен у мањим групама које су се окупљале на богослужењима. Јак подстрек екуменизму дали су заједнички скупови методиста, лутерана и калвиниста током шездесетих година прошлог века, најпре верништва мађарске и словачке националности. Данас већину у Евангеличко-методистичкој цркви у Србији чине Словаци, нарочито након изласка Македонаца из југословенске федерације и формалног раздвајања северног и јужног дистрикта. На подручју Војводине опстаје 14 локалних цркава са око 1.500 верника.

Из руралних и аграрних делова јужне Угарске, назаренски покрет се прелио у плодне војвођанске равнице „носећи на себи сељачки вунени гуњ или ковачку кожно кецељу“ (Димитријевић 1898: 60; цитирано према Алексов 2010: 101).²⁰ Златни период *назаренства* у Србији траје између шездесетих година деветнаестог века и почетка Првог светског рата, када је увезен из угарских крајева настањених Србима, приликом изградње дела железнице кроз Србију ка Солуну и Цариграду. Писмо обреновачког поштара Илије Марковића, упућено 1872. године митрополиту Михајлу, у коме овај извештава о ширењу назаренства из сремског села Прогара у Обреновац и околна села и означава Павла Росића као првог назаренског проповедника, сматра се првотним податком о ширењу назаренства у Краљевини Србији (Бранковић 2000: 43).²¹ Крајем деветнаестог века, казује званична статистика, готово половину укупног угарског чланства чине управо Срби (Ђорђевић 2003).²²

²⁰ У потоњем се периоду социјални састав проширује путујућим занатлијама (кројачи, књигавеси, молери) и трговцима, који су регрутовали шегрте, студенте и жене (Слијепчевић 1943; цитирано према: Алексов 2010: 170).

²¹ Бранко Бјелајац (2010, 36–9) пише о Јозефу Тоту, првом назаренском преобраћенику на територији данашње Србије, који је постао верник у Суботици почетком 1860-их. Нагло ширење међу војвођанских Србима креће 1865. из Сремских Карловаца, ширећи се према јужном Срему, све до Централне Србије.

²² Ситуација се није променила ни неколико деценија касније. Позивајући се на попис пунолетних назарена који је 1925. године Жандармерија Краљевине СХС извршила у 352 насељена места у Бачкој, Банату, Срему и Барањи, Бојан Алексов (2010: 129) преноси податак да су од 16.652 регистрованих верника готово половина (7.971) по народности Срби.

Александар Бирвиш (2001: 103) објашњава да су назаренском успону, поред осталих, погодувала два историјска факта:

„... први – антифеудална мађарска буна од 1848. г., када је српски сељак у Војводини изгубио поверење у своју традиционалну цркву због њене оданости Бечу, и други – појава *Вуковој превода Новог завета* (1847. г.), чиме је сваки писмени Србин могао без посредника да разуме Христову науку.“²³

Мирољубиви, марљиви и поштени назарени наилазили су на симпатије међу српским народом, али не и од стране српских власти: због избегавања полагања заклетве на регрутацији и приговора савести у погледу ношења и употребе оружја трпели су прогоне и робијали дуге временске казне у казаматима Аустроугарске, касније и у потоњим Југославијама. Ипак, различити извори бележе више од 4.000 назарена српског порекла у Војводини током 1890-их (Димитријевић 1894; Слијепчевић 1966: 242; цитирано према Бјелајац 2010: 42). Године 1891. у Београду их је стотинак, а у суседном Панчеву готово пет стотина. Са обала Саве и Дунава нова вера допирала је и до Алексинца, Аранђеловца, Јагодине, Параћина, Зајечара, Ниша, Лесковца, Јагодине, Крушевца и Крагујевца. Стагнације и опадању назаренског покрета у Србији у социјалистичком периоду погодували су миграцијски таласи потакнути отварањем југословенских граница шездесетих година минулог века, али и унутрашња неслагања заснована на различитим тумачењима служења војне службе, односно поковању другим државним захтевима (учешће у колективизацији, гласање на изборима, коришћење кућа прогнаних Немаца итд.) (Алексов 2010: 295; Бјелајац 2010: 63–70). Једног тренутка најбројнија назаренска заједница у свету (1953. године у Југославији је побројано 15.650 чланова), данас се у Србији свела на 900 крштених верника: више од половине их је у румунском селу Локве у јужном Банату (Ђурић А. 2009: 4).

Почеци *баптизма* у Србији везују се за крај деветнаестог века, чему су допринела најмање четири разлога: деловање шкотског добротвора Френсиса Харфорда Мекензија (Francis H. Mackenzie), деловање представника Немачке баптистичке цркве из Новог Сада, снажно ширење назаренског покрета у то време и деловање Британског библијског друштва. Важан је био и допринос тадашњег српског министра Чедомира Мијатовића, чија је жена Елодија била методисткиња (Vidović 2009). У Новом Саду отворена је прва баптистичка црква 1875, а у Београду је то убрзо учинио Светозар Барбуловић. Од 1895. до почетка Првог

²³ Привлачности назаренства сигурно је допринео и превод побожних назаренских појања (*Харфа Сиона*) од стране најомиљенијег српског песника Јована Јовановића Змаја, због чега је нашао на оштру осуду у православној црквеној штампи тога доба.

светског рата малу групу верника водио је кожарски радник Петар Лехотски, придружују им се послератни и повратници из Америке, као и неколико чешких породица. Савез баптиста у Краљевини Југославији настаје 1923. године, под вођством двојице Чеха, прво Алојза Ерлиха, а затим Вацлава Зборила. За потребе цркве, као и прве баптистичке библијске школе, купљена је 1937. године зграда у Београду. Ратно време почетка четрдесетих година прошлог века донело је стагнацију у раду и ширењу, да би узлазни талас кренуо 1964. године када је проповедничку службу преузео Александар Бирвиш, најпознатији живући баптиста у Србији.²⁴

Хришћанска баптистичка црква у Београду заједно са Протестанском еванђеоском црквом руководи хуманитарном организацијом „Хлеб живота“, која помаже избеглицама, а тренутно спроводи и програм образовања ромске деце (каритативним радом баве се и „Табита“ из Новог Сада и „Љуби ближњег свога“ из Врњачке Бање). У Србији постоје два савеза, са око 3.000 крштених верника: *Савез бајтисцијских цркава у Србији*, којем припада Хришћанска баптистичка црква у Београду и још 67 локалних заједница и *Савез хришћанских бајтисцијских цркава у Србији*, настао 1994. године са седиштем у Врњачкој Бањи, са 12 локалних заједница (Бјелајац 2010: 114). Овај други регистрован је према Закону о верским заједницама из 2006. године код Министарства вера РС.

Са задатком да се активно укључе у рад балканског мисијског поља, у освит двадесетог века у Србију пристижу немачки адвентистички мисионари. Милан Шушљић (2004: 112) износи историјски податак да је 1900. године крштен први припадник српског народа у адвентистичкој вери у Војводини по имену Петар Тодор, недуго затим и први проповедник адвентистичке истине на српском језику. Прва адвентистичка месна црква верника српске народности организована је 12. јула 1905. године у Куманима (источна Војводина), а у пролеће 1906. у Мокрину. Нове групе организују се и у Тителу, Новом Милошеву и Новом Кнежевцу. Глигорије-Глиша Петровић био је први адвентиста у Београду, а верничке групе покрећу се у Жаркову и селу Кусадку. Своје „светковатеље суботе“ 1913. године добија село Рибаре, а у Нишу месна црква са 17 верника и под старешинством Михајла Николића почиње да ради 1923. године (Šušljić 2004: 118–19, 145–47). Већ 1929. године било је у тадашњој Југославији више од 1.600 адвентиста у 84 локалне цркве, са више од педесет колпортера на терену (Бјелајац 2010: 119–23). Две године касније основана је Јужна црквена област, територијално обухватајући централну Србију, Косово и Македонију, са седиштем премештеним из Новог Сада у Београд. Прва теолошка школа у Београду отворена је 1934, са циљем да обучава будуће пасторе и проповеднике (премештена је ка-

²⁴ Прва баптистичка црква – Београд: <http://baptisti.rs> (посећено 10. 11. 2009).

сније у Загреб, где је изгорела 1942. године). Године 1930. заједница Југословенских адвентиста добила је дозволу за слободан верски рад, под условом да не организује јавна окупљања; нису, међутим, изостала појединачна саслушавања, застрашивања и прогањања. Иако се ситуација није битно променила ни након Другог светског рата, разгранати колпортерски рад увећао је број верника у Војводини на готово 3.000 и још око 2.900 у централној Србији; богомоље се отварају у већим градским центрима, попут Смедерава, Параћина, Свилајнца и др. У Раковици је 1972. године почела са радом Дописна библијска школа, покренут је двомесечник Гласник, штампани уџбеници за семинаре, а започет је и рад међу дијаспором. ХАЦ је 1993, у тадашњој СРЈ, отворила Теолошки факултет са интернатом, а територијално је формирана Југоисточна европска унија са седиштем у Београду (Бјелајац 2010: 135).

Брачни пар Фрањо и Жужана Рац, крштени у Светом Духу у Бешки (Хрватска), сели се 1936. године у Суботицу и у њу доноси дах пентекостализма („малокрштени“). Покрет се шири на Зрењанин и друге војвођанске градове, коначно у Земун и Београд.²⁵ Пред почетак Другог светског рата било је више од 20 пентекосталних заједница и група, подељених између немачког, мађарског и српског становништва (Бјелајац 2010: 161).

Послератни период карактерише готово изумирање немачке говорне заједнице, услед исељавања са немачком војском, прогонстава и терања у војне и радне логоре. Издваја се име Драгутина Волфа, утицајног проповедника новосадске цркве, каснијег дугогодишњег председника пентекосталног савеза. Током 1950, након иницијатива за уједињењем „малокрштених“, „великокрштених“ и „ногопраних“, код власти се региструје Крстова Духовна Црква у ФНРЈ, касније преименована у Савез Крстових Духовних Цркава. Слабо хијерархијско устројство, уз непрестано надметање харизматичних лидера, условило је нове поделе и преливања чланства у следећим деценијама.

Педесетих година минулог века настаје црква у Карановцу, а шездесетих заједнице у Лебану и Лесковцу, обнавља се рад у Крушевцу, започет 1942. године удајом Смиље Бељин за Јована Мартића (Бјелајац 2010: 175). После 1963. формирају се групе у Војловици код Панчева, у Белој Цркви, Пландишту, Панчеву, Крагујевцу (1968) и Сомбору (1966). Прва пентекостална црква на Косову почела је деловати 1985. године (Kuzmić 2007: 228).

²⁵ Араповић (2003: 109) наводи како је један од најзначајнијих представника хрватског пентекосталног покрета, Петар Даутерман (Petar Dautermann), између 1938. и 1944. године горљиво евангелизовао између Новог Сада и Београда, допринесећи оснивању прве пентекосталне цркве „великокрштених“ 1932. године у српској престоници.

Пред распад СФРЈ, крајем 1989. године, у Београду је одржан сабор КПЦ/ХПЦ где је донета одлука о промени имена у Еванђеоске цркве у СФРЈ, што, показало се, није било довољно за успостављање жељеног јединства. Током 1990-их почињу са деловањем и прве нео-пентекосталне (харизматске) заједнице (Хришћанска црква „Голгота“, „Заједница вере“, Центар за рад са зависницима „Раскршће“, Хришћанска заједница „Нови хоризонт“). Коначно, различите пентекосталне цркве у Србији мењају име 1998. године у Протестантско еванђеоске цркве (ПЕЦ). Процењује се да их је данас између седам и осам хиљада.

Према резултатима последњег пописа из 2002. године, без територије Косова, у Србији се 80.837 грађана изјаснило да је протестантске вероисповести: у Војводини 72.159, а у ужој Србији 8.678.

На основу Закона о црквама и верским заједницама (*Службени гласник РС* бр. 36/06) и Правилника о садржини и начину вођења Регистра цркава и верских заједница (*Службени гласник РС* бр. 64/06), осим Српској православној цркви и Римокатоличкој цркви, статус традиционалних цркава у Србији признат је и: Словачкој Евангеличкој цркви а.в., Реформатској хришћанској цркви и Евангеличкој хришћанској цркви а.в.

На основу донетих Решења о упису у Регистар цркава и верских заједница Министарства вера РС, до 1. маја 2010. уписане су: Хришћанска адвентистичка црква, Евангеличка методистичка црква, Црква Исуса Христа светаца последњих дана, Еванђеоска црква у Србији, Црква Христове љубави, Христова духовна црква, Савез хришћанских баптистичких цркава у Србији, Хришћанска назаренска верска заједница, Црква Божја у Србији, Протестантска хришћанска заједница у Србији, Христова црква браће у Републици Србији, Слободна црква Београд, Јеховини сведоци – хришћанска верска заједница, Заветна црква Сион, Унија реформног покрета адвентиста седмог дана и Протестантска еванђеоска црква „Духовни центар“.²⁶

²⁶ Подаци са сајта Министарства вера РС: <http://www.mv.gov.rs/cir/> (преузето 23. 11. 2010).

ЛИТЕРАТУРА

- Алексов, Бојан (2010). *Назарени међу Србима*. Београд: Завод за уџбенике.
- Агаровић, Borislav (2003). *Njihovih tragom (Prvi pentekostalci u Hrvatskoj)*. Osijek: Izvori.
- Асенов, Бончо (2002). *Религијите и сектијите в Българија* (второ преработено и допълнено издание). Софија: Бончо Станоев Асенов.
- Barišić, Srđan (2007). Prilog upoznavanju protestantskih verskih zajednica. *Religija i tolerancija* 7: 121–34.
- Бековић, Јелена (2010). Евангелисти чекају да им се врате цркве. *Полијтика* 7. фебруар 2010: 9.
- Birviš, Aleksandar (2001). Duhovna kretanja manjeg zahvata u našim krajevima. U *Religije Balkana – susreti i prožimanja*, priredili Milan Vukomanović i Marinko Vučinić, 101–04. Београд: Београдска отворена школа.
- Бјелајац, Бранко (2003а). *Пройеситанијизам у Србији (Прилози за историју реформациској наслеђа у Србији – I део)*. Београд: Алфа и Омега.
- Бјелајац, Бранко (2003б). Early pentecostalism in Serbia. *The Journal of the European Pentecostal Association* XXIII: 129–36.
- Бјелајац, Бранко (2007). *Еванђеоско хришћанство: основне одлике*. Београд: Иконос.
- Бјелајац, Бранко (2010). *Пройеситанијизам у Србији (Прилози за историју реформациској наслеђа у Србији – II део)*. Београд: Сотериа.
- Бранковић, Томислав (2000). *Секте и полијтика*. Деспотовац: Народна библиотека „Ресавска школа“.
- Velešanov, Dragan (2007). *Protestantizam u Makedoniji 1869–1922*. Zagreb: Bogoslovni institut.
- Vidović, Dane (2009). SPC za baptiste tvrdi da su sekta i širi o njima negativne stereotipe. *Borba* 8. jul 2009 (Online izdanje).
- Драгојловић, Драгољуб (2009а). *Бојомилство на Балкану и у Малој Азији*, 2. Београд: Службеник гласник.
- Драгојловић, Драгољуб (2009б). *Крсџани и јерејичка црква босанска*. Београд: Службеник гласник.
- Ђорђевић, Сања (2003). *Хришћанска назаренска заједница*. Ниш: ЈУНИР и Пунта.
- Ђурић, Aleksandra (2009). *Kulturni identitet pripadnika Hrišćanske nazarenске zajednice – Rumuni u Vojvodini*. Master rad, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu.
- Etches, Stephen (2001). *Pregled povijesti crkve. Udruga za teološko-biblijsko proučavanje*. biblijske-studije. < btrt.net/download%20docs/Etches%20pdf/Church%20History.pdf > (посећено 10. 10. 2009).
- Jambrek, Stanko (2003). *Crkve reformacijske baštine u Hrvatskoj*. Zagreb: Bogoslovni institut.
- Jambrek, Stanko (2007а). Pentekostni pokret u Hrvatskoj 1907–2007. *Kairos* I (2): 235–60.
- Jambrek, Stanko (прir.) (2007б). *Leksikon evanđeoskoga kršćanstva*. Zagreb: Bogoslovni institut i Prometej.
- Јоновски, Јован (2008). *Байитизам у Македонији: од њочейка до осамостљивања Македонској байитисичкој савеза 1991. године*. Дипломски рад, Протестантски теолошки факултет у Новом Саду.
- Kolaric, Juraj (1976). *Kršćani na drugi način*. Zagreb: Veritas.

- Kuzmič, Franc (2007). Pregled povijesti pentekostnog pokreta u Jugoslaviji od početka do 1991. *Kairos* 1 (2): 221–34.
- Marinović-Bobinac, Ankica, Dinka Marinović-Jerolimov (2008). *Vjerske zajednice u Hrvatskoj (Kratka povjest, vjerovanja, obredi, hijerarhija, organizacija, članstvo, tradicija, običaji i blagdani)*. Zagreb: Udruga za vjersku slobodu u RH i Prometej.
- Milić, Jasmin (2005). *Kalvinizam u Hrvata*. Doktorska disertacija, Teološki fakultet u Novom Sadu.
- Milić, Jasmin, Ivan Balta (2005). Povijesni razvoj protestantizma s posebnim osvrtom na kalvinizam u Slavoniji. *Život i škola* 14 (2): 46–60.
- Mojzes, Paul Benjamin (1965). *A History of the Congregational and Methodist Churches in Bulgaria and Yugoslavia*. PhD diss., Boston University Graduate School.
- Parushev, Parush, Toivo Pilli (2004). Protestantism in Eastern Europe to the Present Day. In *The Blackwell Companion to Protestantism*, edited by Alister E. McGrath and Darren C. Marks, Oxford: Blackwell Publishing, pp. 155–60.
- Стоянов, Маньо (1964). Начало на протестантската пропаганда в България. В *Известия на Института за история*, том 14–15, София: Българска Академия на науките, стр. 45–67.
- Ташева, Марија (2004). *Малите верски заедници: кон теоријата, лезислаивајта, самовидувањејта*. Скопје: Филозофски факултет.
- Turan, Omer (2000). American Protestant Missionaries and Monastir, 1912–17: Secondary Actors in the Construction of Balkan Nationalisms. *Middle Eastern Studies* 36 (4): 119–36.
- Ћирковић, Сима (1997). Срби и рани протестантизам. У Сима М. Ћирковић, *Работници, војници, духовници*, 470–88. Београд: Equilibrium.
- Ћоровић, Владимир (1989). *Историја Срба*, књ. 2. Београд: БИГЗ.
- Čutić-Gorup, Maja (2009). Dekret nadvojvode Ferdinanda iz 1599. o izgonu protestanata. *Croatica Christiana Periodica* 33 (63): 77–85.
- Цацаноска, Ружица (2003а). Протестантизмот во Македонија и современото малцинско-христијанско верско структурирање. *Теме* 27 (3): 437–49.
- Cvitković, Ivan (2002). *Religije suvremenoga svijeta*. Sarajevo: DES.
- Cvitković, Ivan (2006). The Relationship of 'Historical Based' Religious Communities towards Protestant Communities. In: T. Branković, D. B. Đorđević (eds.), *Protestantism on the Balkans in the Past, Today and the Future*, Niš: YSSSR and Punta, pp. 51–9.
- Crnković, Nikola (1985). Protestantizam u južnoslavenskim zemljama (Pogovor). U Jean Boisset *Kratka povijest protestantizma*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, str. 155–95.
- Šušljić, Milan (2004). *Bičete mi svedoci: prilozi za istoriju Hrišćanske adventističke crkve na području jugoistočne Evrope*. Beograd: Preporod.

Dragan Todorović
University of Niš
Faculty of Philosophy

Summary

PROTESTANTISM IN THE BALKANS AND SERBIA

After the end of the unity of the Western church at the beginning of the 16th century, the reformation movement of returning to Evangelical ideals of Christian collectiveness arrived inevitably to the area of the Balkans. The spectrum of churches belonging to the reformation heritage with different doctrines, relying upon the agency of the first medieval heretic movements (Waldenses, Bogomils, Hussites, Hutterites, Unitarians), endeavoured with varying success to grow in the reformation oriented aristocracy and wider peasantry in the South Slavic countries.

The Evangelisation of Slavic population in the Balkans intensified in the middle of the 19th century. Christians and Jews became the focus of missionary activities in the Ottoman Empire, since talking to Muslims was punishable by death. The support of the American consular officers and the sympathy of Turkish authorities toward technologically advanced Western forces on the wave of the first industrial revolution was helpful. The changed social atmosphere for further process of protestantisation among the population loyal to traditional churches and religious communities first led to the end of World Wars and then to the fall of the Berlin Wall and the start of civil wars on the territory of former Yugoslavia at the beginning of the 1990's.

Through a meticulous analysis of the collected theological, ethnographic, historical, sociological, and other material, the author here presents the most represented Protestant religious communities in the Balkans, in the ex-republics of the former Socialist Federative Republic of Yugoslavia and contemporary Serbia (Calvinists, Lutherans, Baptists, Methodists, Nazarenes, Adventists, Jehovah's Witnesses, and Pentecostals).

Key Words: Protestantism, Protestant Religious Communities, the Balkans, Serbia